äk- 'ekmek' ve Türevleri Üzerine

Bülent Gül
Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Özet: Bu makalede Türk tarım terminolojisinin iki temel teriminden biri olan *äk*- fiili ve bu fiilin fiil ve isim türevleri, tarihî Türk dili alanındaki kullanım alanları ile gösterilmiştir. Fiil ve türevlerinin modern Türk dili alanındaki durumlarına da değinilmiştir.
Anahtar sözcükler: *äk*- fiili, tarım, Türk tarımı, Eski Türkçe

Abstract: In this article, one of the two basic Turkic agricultural term *äk*- verb has been shown with verb and variety properties and historical Turkic language usage fields. It has been mentioned about verb and varieties properties at modern Turkic language field.
Key words: the verb *äk-,* agricultural, Turkish agriculture, Old Turkic

Türk tarım terminolojisi ile ilgili olarak Türk runik harfli metinler, Budist ve Maniheist çevre Türkçe eserler ile İslami çevre Türkçe eserlerde çok geniş bir malzeme bulunmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz Türkçenin tarihî lehçelerine ait çok geniş bir korpusun taranması sonucu Türk tarım terimlerinin, özellikle kuru tarımın bütün safhalarını kapsayan bir sözvarlığına sahip olduğunu yaptığımız doktora çalışmasında görmüştük (Gül 2004). Bu çalışmada Türklerdeki tarım faaliyetleri değil, sadece Türkçede tarım yapma işini karşılayan iki temel fiilden biri olan *äk*- fiili üzerinde durulacaktır.

Türkçede tarım yapma, ekin ekme işinin adı olarak iki fiil kullanılmaktadır: *tarı*- ve *äk*-. Özellikle Eski Türkçe metinlerde *tarı*- fiili yaygın olarak kullanılmışken; bugün Türkiye Türkçesinde bu fiilden türemiş olan *tarım*, *tarla* ve *darı* kelimelerinin yaşadığını ve fiilin asıl anlamı olan "tarım yapmak, ekin ekmek" anlamındaki işlevini ve kullanım alanını *äk*- fiiline bıraktığını belirtmeliyiz (Gül 2004).

Bu çalışmada *äk*- fiili ve bu fiilden türetilmiş *äkin*- "ekinmek, kendisi için ekmek"; *äkiş*- "ortaklaşarak ekin ekmek"; *äkil*- "ekilmek"; *äkit*-

"ektirmek"; *äktür-* "ektirmek" gibi fiiller ile *äkin* "hububat; ekin ekilen yer"; *äkinçi* "ekinci, çiftçi"; *äkinlik* "ekin yeri, tarla" gibi isim ve *äkin yeri* "ekin yeri, tarla"; *bir äkim yer* "bir kerede ekilecek kadar olan yer" tamlamaları üzerinde durulacaktır.

Eski Türkçe metinlerde gördüğümüz *äk-* fiilinin tarihî Türk dili metinlerindeki kullanımını şu şekilde gösterebiliriz[1]: KökTü., Bud.-Man.Tü. *äk-* "ekmek" (ShōAv 331), (UWb. 362), ad olarak *äkin* (ED 109a, Erdal OTWF I. 304), 13.-14. yy. SivBel., fakat *äkin* (U 5271, Zieme 1980: 222); İslamî Tü.: 11. yy. Karahanlı: MK *äk-* (Dankoff-Kelly. I. 94), KB *äk-* "bir şey ekmek" (Arat 1979: 144), AH; Harezm: 12. yy. ME, fakat *äkiş-* "birlikte ekmek" (Yüce 1993: 118), 14. yy. NF *äk-* "ekmek" (Eckmann 1995: 435-1); EKıp.: CC, MKıp. KK *ek-* "ekmek" (Toparlı 1999: 108), KTAM *ek-* "ekmek, ekin ekmek" (Toparlı 2000: 104), İM *ekmek* "ekin ekmek" (Battal 1934: 28); Kİ *äk-* "ekmek" (Özyetgin 2001: 457); TZ *ek-* "ekmek" (Atalay 1945: 167); Doğu Tü.: 15.-19. yy. *ek-* "1. ekmåk, ütkazmåk 2. såçmåk, kupaytirmåk, kupaytirişga båşlamåk, sabab bulmåk 3. kadamåk, ekmåk, tikmåk" (Nevayi L III. 560); Batı Tü. 14-19. yy. *äk-* (TS III, 1411).

äk- fiilinin modern Türk lehçelerinde şu kullanımlarını tespit edebildik: MOgur: Çuv. *ak-* "seyat', zasevat'" (ÇuvSl. 1985: 27); MOğuz: Hal. *häk-* "säen, aussäen, pflanzen" (Hal. 1980: 128), *häktür-* "säen lassen" (Hal. 1980: 128); Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg. *ek-* "1. ekmek, dikmek 2. işlemek" (KırgSl. 1994: 323); Kazak *ek-* "ekmek, dikmek" (KzkSl. 2003: 136), Nog. *ek-* "seyat', sajat' rastvoryat'" (NogRSl 1963: 431); Tat. *ik-* "ekmek, ekin yetiştirmek" (TatTüSl. 1997 103), Bşk. *igü* "igĭn üsreeü eşĭ mĭnän şögölläneü" (BşkTHl. 1993: 363a); Karay., Kumuk *ek-* "1. zapryagat, upryagat' 2. vpryagot" (KumRSl. 1969: 130), Kar-Malk.; Güney-Doğu: Uyg., ağ.; Özb. *ekmåk* "ekmek" (Yusuf 1994: 268); Salar: DTSalar *eç-*, ÇingSalar *ex-* (SalarSl. 36, 270); Güney-Batı (Oğuz): Trkm. *ekmek* "gögertmek üçin yere toxum sepmek, ağaç oturtmak" (TrkmDSl. 1962: 800), Horasan *äk-*"säen" (Hor. 1993: 180); AzTü. *äk-* , *äkänäx* "äkin sahäsi, äkin yeri" (AzDSl. 1999: 167); Gag. *ekmee* "ekin ekmek" (GagTüSl. 1991: 89), *ekilmee* "ekilmek" (GagTüSl. 1991: 89), *ektirmee* "ektirmek" (GagTüSl. 1991: 89); TTü. *äk-* "1. bir bitkiyi üret-

[1]bk. Bülent Gül 2004.

mek için toprağa tohum atmak veya gömmek 2. toprağı ekip biçmek için kullanmak" (TüSl. 1998: 682).

Fiil, Çuvaşçada *ak-* şeklinde yaşamaktadır. Hasan Eren'in verdiği bilgilere göre *ak-* biçimi ile türetilen *aka* "saban" adının Çeremişçeye *aka* ve Macarcaya da *eke* şeklinde geçmiş olması, *ak-* fiilinin çok eski bir biçim olduğunu gösterir. Eren, bu konuda çok önemli bilgiler verir:

> "Türklerin 'saban'-a Türkçe bir ad da verdiklerini biliyoruz. 'Saban'-a verilen bu eski ad bugün yalnız Çuvaşların dilinde saklanmıştır: *aka* 'Pflug' (H. Paasonen, Chuvas *szójegyzék*. Budapest 1908). Çuvaşça *aka* Çermişçeye de geçmiştir (Martti Räsänen, *Die tschuvassische Lehnwörter in Tscheremissischen.* MSFOu XLVIII, 110 s.). Ancak, bu söz çağdaş Türk diyalektlerinde kullanılmadığı gibi, Türk dilinin eski kaynaklarında da geçmez. Bununla birlikte Çuvaşça *aka* biçiminin Türkçe *saban* adından daha eski olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan Macarca *eke* 'saban' sözü sağlam bir tanıktır (Zoltán Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Helsinki 1912, 67. madde). Çuvaşça *aka* biçimi **ekeg* biçiminden gelir. Eski **ekeg* biçiminin Türkçe *ek-* kökünden geldiği açıktır. Bu kök bütün Türk kollarında ortak bir köktür. Eski Türkçeden beri kullanılan bu kökün Türk diyalektlerinde eski ve yaygın bir türevi vardır: *ekin*. Eski Türkçede 'ekin, saat' anlamında kullanılan bu türev, sonradan ilginç anlamlar kazanmıştır. Örneğin Kazakça ve Kırgızcada *egin* biçimi 'das Ackern, das Ackerfeld' anlamına gelir. Bu sözün *-lik* ekiyle yapılan bir türevi (*egindik*) Kazakçada 'das Saatfeld, der Acker' olarak yaygındır. Tatar ve Başkurtlar *igin* biçimini 'der Acker' anlamında kullandıkları gibi, 'das Getreide auf dem Felde und im Speicher' olarak da alırlar. Tatarlar *iginlik* (ve *iginnik*) türevini de 'der Acker, das Feld' anlamında kullanırlar" (Eren 1979: 14-15).

Halaççada *äk-* fiilinin /h-/ ünsüzü ile tanıklanması, Proto Türkçe şeklin /h-/li kurulup kurulamayacağı sorusunu akla getirmektedir. Altay dilleri teorisine göre Proto Altayca söz başı /*p`-/ li bir dizi sözcük, Proto Türkçede /*h-/, Proto Moğolcada /*h-/ ünsüzlerine gelişirken Proto Tunguz, Proto Kore ve Proto Japon dillerinde /*p-/ şeklinde korunmuştur (EDAL I 2003: 26). Aynı teoriye göre Türk lehçeleri arasında Proto Türkçe /*h-/ ünsüzü sadece Halaç Türkçesinde /h-/ şeklinde korunmaktadır. Altay dilleri teorisi karşıtlarından Gerhard Doerfer ise Proto Türk-

çe için başlangıçta bir /*p-/ ünsüzü tasarlamış, örn. Tü. *ark* <PT **parka* ve bu ünsüzün birkaç dağınık örneğe sahip Yeni Uygur, Azerbaycan, Özbek ve Karakalpak Türkçeleri bir kenarda bırakılırsa, düzenli olarak sadece Halaç Türkçesinde korunduğunu iddia etmiştir (1988: 43). Doerfer, Halaç Türkçesinde söz başı /h-/ ünsüzü ile başlayan sözcüklerin aslîliği konusunda ise aşağıdaki tespitlere yer vererek teorisini sağlamlaştırmaya çalışmıştır (KhalM 1971: 163-165):

a. Halaçça /h-/ li örnekler sayıca fazla ve tutarlıdır.

b. Halaççada Hal. *harra* "testere" <Far. *ärre* sözcüğü dışında ikincil ünsüz taşıyan bir sözcük bulunamaz.

c. Türetme sözcüklerde de /*h-/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir: *hū^{o}t* "ateş" fakat *hū^{o}çaq* "ocak"; *har* "insan" fakat *hirkek* "erkek".

d. Halaççada /h-/li ve /h-/siz sözcüklerin dağılımı sayı olarak eşittir ve bu durumda /h-/ ünsüzünün bir takım fonetik nedenlerden dolayı sonradan ekleme bir ünsüz olduğunu söyleyemeyiz; çünkü /h-/siz birçok sözcük de mevcuttur: *üş* "üç" fakat *hottuz* "otuz".

Doerfer, ilerleyen yıllarda sözbaşı /h-/nin Runik harfli Orhun Türkçesi metinlerinde de korunduğunu yine Halaç Türkçesi yardımı ile iç rekonstrüksiyon yöntemini kullanarak kanıtlamaya çalışmış ve Eski Türkçe şekilleri /h-/ ünsüzü ile kurmuştur. Sözgelimi ele aldığımız *äk*-fiilinin de Eski Türkçe şekli *häk*- "säen" şeklinde gösterilmiştir (1987: 260-261). Halaççа /h-/nin tesadüfi ikincil bir öğe olmayıp tersine Ana Türkçeye giden bir özellik olduğunu belirtmesine rağmen Doerfer, Proto Türkçe (PT) için bir /*p-/ ünsüzü düşünmeye devam etmiştir (das alte tü. h- auf urtürk. *p- zurückgeht): Hal. *hark* "dışkı" = Mo. *hargal* = Man. *facan* <PT *pargal* (1980: 10).

Ne var ki Proto Altaycada (PA) /*p`-/ ünsüzü ile tasarlanan Halaççа /h-/siz sözcüklerin bir kısmının (altı örnekte) Azeri ve Türkmen Türkçelerinden ödünçleme oldukları; örn. Hal. *iç*- "içmek" (= Trkm., Az. *iç*-) <PT **(h)iç*- <PA **p`iç`i*; Hal. *ät* "et" (=Trkm. et, Az. ät) <PT **(h)et* <**p`ẽta*; Hal. *aγīr* "ağır" (= Trkm., Az. aγır) <PT **(hi)agır* <PA *p`iàká*; öte yandan Doerfer'in iddia ettiğinin aksine Halaççada sonradan ekleme (prothesis) birçok /h-/li sözcüğün varlığı iddiası, söz konusu Proto Türkçe sözcüğün /h-/li mi ya da /h-/siz mi kurulması gerektiği yolunda yeterli ipucu vermemektedir: Hal. *hil*- "ölmek" <PT **öl*- <PA **oli*, Hal. *häv* "ev" <PT **eb* <PA **ibe* (EDAL 2003: 26-27). Öte yandan ilgili Proto

Türkçe sözcüklerin /h-/siz verildiği EDAL'da "Halaçça h- problemi" başlığı altında ele alınan sorun yazarlarca şu şekilde nitelendirilmiştir: "Absence of h- Khalaj is therefore an almost certain sign of *0- (or *ŋ-) in Altaic, but its presence may be original or secondary. We shall thus continue to use PT forms without initial *h-" (EDAL 2003 I: 27). Nitekim aynı çalışmada PA **p´èk´à* "to emit, throw" başlığı altında ele alınan söz konusu sözcük Proto Moğolca **haka-la-* "to throw, abandon" Proto Tunguzca **peK-* "1. to throw, 2. to scatter, strew", Proto Korece **phí-* "to emit, spread", Proto Japonca **pàk-* "to spit out, to emit" şeklinde tasarlanırken Proto Türkçe biçim yukarıda da belirtildiği üzere /h-/ siz bir şekilde **ek-* olarak tasarlanmıştır (EDAL II 2003: 1132).

Fiil, Budist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerinde */// tınlıγlarnıŋ köŋüllärin[tä] /// uruγ äkip kuşal ädgü qılınç öritürgäli udaçı bolurlar* "canlıların gönüllerinde ... tohum ekip/saçıp kuśala iyi amel yücelterek kudretli/yaratıcı olurlar" (Bln Mz 750 r.15) (UWb. 362) tek başına geçerken, *[öŋrä ajuntaqı] qılınçnıŋ tarımış äkmiş t(a)varnıŋ tüşin utlısın bilmädin* "önce dünyadaki amelin ekmiş[2] malın karşılığını[2] bilmeden/tanımadan" (Warnke 757) [UWb. 362] ve UigSteu'daki kopuk bir cümlede *äksär tarısar* "(ekin, tohum) ekse[2]" (UigSteu 242) şeklinde *tarı-* ile birlikte çift söz olarak kullanılmıştır.

Yukarıda geçen *äk-* fiili dinî metaforlu olarak *uruγ äk-* (iyi tohum saçmak) ve *tarı-* fiili ile birlikte yine dinî metaforlu kullanımla *qılınç* (iş, amel) *tarı- äk-* şeklinde metinlerde kullanılmıştır. Aynı şekilde ShōAv'de *uluγ tuyunmak burhan qutıŋa, uruγ äkmişlärin bilü uka y(a)rlıkap* "... büyük/ulu/geniş hissetmek Buddha saadetine tohum ekmişlerin bilerek anlayarak va'zedip/öğüt verip" (ShōAv 301, 1998: 94) cümlesinde de *uruγ äk-* şeklinde metaforlu olarak kullanılmıştır.

äk- fiili Budist ve Maniheist çevre Türkçe eserlerde *tarı-* fiilinin kullanım alanına oranla az sayıda yukarıdaki gibi kullanılırken, İslamî çevre Türkçe eserlerinden itibaren yaygınlık kazanmaya başlamıştır. İslamî çevre Türkçe eserlerinden MK, KB, ME, NF, KK, KTAM, İM, Kİ, TZ, Batı Türkçesinde TS'de ve Doğu Türkçesi için NevayiL'de varlığını tanıkladığımız *äk-* fiili, çağdaş lehçelerden de Oğuz grubunda yaygınlık kazanmış, Kuzey-batı lehçelerinde ve Çuvaşça ile Halaç Türkçesinde de yaşamaktadır. Diğer lehçelerde ise *tarı-* fiilini görmekteyiz. Yukarıda verdiğimiz Uygur metinlerinde *tarı-* ve *äk-* fiilleri çift söz şeklinde bera-

ber geçmektedir. Erken İslamî çevre metinlerinden MK'de de *tarı-* ve *äk-* fiillerini birlikte görmekteyiz. *äk-* fiilinin MK'deki Arapça karşılıkları bu fiilin anlam alanını göstermesi açısından faydalı olacaktır. *äk-* fiilinin ettirgen şekli MK'de verilen *ol tarıγ äktürdi* "He had the seed sown" MK [Dank.Kelly. I. 119 (DLT I: 223)] cümlesi Arapça *abzara'l-bazr* ifadesiyle açıklanmıştır. Yine *äk-* fiilinin bir diğer ettirgen şekli olan *äkit-* fiili de MK'de *ol tarıγ äkitti* "o ekin ektirdi" "He had the seed sown" MK (Dankoff-Kelly. I. 114 (DLT I. 212)] cümlesi için de Arapça karşılık olarak *abzara'l-bazr* ifadesi verilmiştir. Bu iki örnekte geçen *abzara'l-bazr* cümlesi Arapçada da "tohum, ekin ektirdi" anlamındadır. *Bazr* fiili "(bir şeyin tohumu) ekmek, saçmak" (Mutçalı 1995: 45) anlamı taşımaktadır.

tarıγ äkildi "tohum ekildi" "The grain was sown" [Dankoff-Kelly. I. 108 (DLT I: 198)] cümlesi de Arapça *zuri'a'l-zar'* ifadesiyle karşılanmıştır (ED 106a). Arapça *zar'a* fiili "ekin, tohum saçmak, bitirmek" (Ahterî Kebir s. 224); "(bir şeyi) ekmek, (bir şey) serpmek, saçmak, (bitki) yetiştirmek, büyütmek" (Mutçalı 1995: 356) anlamlarını taşımaktadır.

ol tarıγ äkdi "o tohum ekti" "He sowed the seed" MK (Dank.Kelly. I. 94) cümlesi de Arapça karşılık olarak *bazara'l-zar'* (ED 100a) "tohum ekmek, saçmak" ile karşılanmıştır.

Yukarıda verdiğimiz *äk-* fiili ve türevlerinin Arapça karşılıklarına baktığımızda, Arapçada da durumun aynı olduğunu görürüz. "Ekin ekmek, ziraat yapmak" anlamlarında Arapçada kullanılan *bazr*, *zar'a* ve *hars* fiillerinin anlamlarının, aynen Türkçedeki *tarı-* ve *äk-* fiillerinde olduğu gibi birbirine çok yakın anlamlı kullanıldıkları görülmektedir. *tarı-* fiili için de MK'de Arapça karşılık olarak *hars*, *zar'a* ve *bazr* fiilleri verilmiştir (bk. Gül 2004). Arapça karşılıklarının da hemen hemen aynı olmasından ve Türkçe eserlerdeki kullanımlarından yola çıkarak, *tarı-* ve *äk-* fiillerinin birbirlerinin sinonimi olduğunu söylemek gerekir. Röhrborn da sözlüğünde *äk-* fiilini, *tarı-* fiilinin sinonimi olarak kabul eder ve fiilin anlamını "säen, streuen" (ekin ekmek, saçmak/dağıtmak) olarak verir (UWb. 362).

Uygur metinlerinde de *[öŋrä ajuntaqı] qılınçnıŋ tarımış äkmiş t(a)varnıŋ tüşin utlısın bilmädin* "önce dünyadaki amelin ekmiş[2] malın karşılığını[2] bilmeden/tanımadan" (Warnke 757) [UWb. 362] örneğinde

görüldüğü üzere beraber kullanılan *tarı-* ve *äk-* fiilleri İslâmî çevre metinlerinde de aynı anlamlarda kullanılmaktadır. İlginç olan ise İslâmî çevre metinlerinden MK ve KB'de her iki fiil de görülürken, CC ve TİEM 73'te sadece *tarı-* fiilinin ve 12-15. yy. aralığında yazılmış olan ME, NF, KTAM, Kİ, KK, TZ ve İM'de sadece *äk-* fiilinin kullanılmış olmasıdır. Bu durumun sebebi çok açık belli değildir. Sebep, bu eserleri meydana getirenlerin diyalektlerinde sadece *äk-* fiilinin varolması mıdır, yoksa bu eserlerin yazıldığı dönemde *tarı-* fiilinin kullanım alanını kaybetmiş olması mıdır? Harezm ve Memluk-Kıpçak alanlarında yaşayan boylar arasında Oğuzlar da vardı. Bu bir Oğuz diyalektinin etkisi mi idi, düşünülmesi gereken bir sorudur.

äk- fiili, İslâmî çevre Türkçe eserlerinde hem birinci anlamıyla hem de yüklendiği metaforlu kullanımla karşımıza çıkmaktadır. *äk-* fiili, "ekmek, (tohum) saçmak" asıl anlamıyla, *tarıγ äk-* "tohum ekmek" şeklinde, *ol tarıγ äkdi* "o tohum ekti" "He sowed the seed" (Dank.Kelly. I. 94) cümlesinde MK'de tanıklanabilmektedir.

Tohum olarak anlamlandırılan *uruγ* kelimesiyle kullanılan *uruγ äk-* kalıbı, "tohum ekmek" yani yine "bir hububat ürününün ekimini yapmak" şeklinde yorumlanabilir. Aşağıda MK'de geçen örnek cümlede tanıklanan *uruγ äk-* ifadesi de *tarıγ äk-* ifadesi gibi "tohum ekmek" anlamında kullanılmıştır: *uruγ äkti* "tohum ekti" "He sowed the seed" MK (Dank.Kelly. I. 44).

İslamî çevre metinlerinden NF'de *äk-* fiiliyle ilgili önemli parçalara rastlamaktayız. NF'de verilen örnekler *äk-* fiilinin asıl anlamını, yâni "ekin ekmek" anlamını tanıklar niteliktedir. NF'de aşağıda örneği verilen parçada, *türü* adlı bir tarım aracıyla toprağın ekmek için kazıldığı, toprağın bu şekilde ekime hazır hâle getirildiği anlatılmaktadır. Ancak aşağıdaki cümlede hangi ürünün yetiştirilmesi için toprağın hazırlandığı belli değildir: *ėlinge türü aldı taqı yerni aḫtaru başladı ekmek üçün* "eline bel aldı sonra yeri aktarmaya başladı ekmek için ..." (NF 435-1).

NF'de geçen *ekin äk-* kalıbı da MK'de geçen *tarıγ äk-* kalıbı gibi hububat tarımının yapılmasını anlatmaktadır. Türkiye Türkçesi'nde de bugün aynı şekilde kullanılan *ekin ek-* kullanımının da ilk olarak eserde geçmiş olması, eserin tarım yönünden de değerli olduğunu göstermektedir. NF'de görülen bu *ekin ek-* kullanımının Harezm halkını oluşturan

boylardan biri olan Oğuzların etkisiyle metnin söz varlığında yer almış olabileceğini düşünebiliriz.

... mundaγoq ėkin ekmedin buγday umīḍ tutar yā taqı ekse taqı terbiyet qılmadın ṭalab qılsa ... "Böylece ekin ekmeden buğday ümit tutar ya da ekse beslemeden, yetiştirmeden talep etse ..." (NF 427-10/11).

bu qaçan ekin ekgey taqı qaçan ol ekinni bu yėgey? "Bu ne zaman ekin ekecek ve ne zaman o ekini bu yiyecek?" (NF 435-2).

äk- fiili tek başına bütün hububat ürünleri ekmek için kullanılırken, çeşitli tahıl isimleriyle de kullanıldığını eserlerden tanıklamaktayız. NF'deki *tuturγan äk-* "pirinç ekmek" bunlardan biridir. Aşağıda örneğini verdiğimiz parçada *ėkinçi* "ekinci, ziraatçi", *tuturγan* "pirinç" ektiğini söylemekte ve başından geçen olayı anlatmaktadır:

> *men ėkinçi erdim, tuturγan eker erdim. Bir kimerseni terke tuttum, sekkiz batman tuturγan berγey-men, tėp. Ol taqı qabul qıldı. İşni tamām qıldı taqı sekiz batman tuturgannı qabul qılmışdın soŋ menim qatımda amānat qoydı taqı üküş yıllar kelmedi men tegme bir yıl ol tuturγannı eker erdim Üküş tuturγan yıγıldı erse, anı satıp bir qul taqı bir inek satγın aldım ol qul taqı ol inekni saqlar erdim ançaqa tegi kim bir sürüg cānvarlar boldı. Tuturγan ėdisi keldi taqı ol amānatnı mėndin tiledi* "Ben ekinci idim, pirinç ekerdim. Bir kimseyi ücretle tuttum, sekiz batman pirinç vereceğim diyerek. O da kabul etti. İşini tamamladı ve sekiz batman pirinci kabul ettikten sonra benim yanıma emanet koydu. Uzun yıllar gelmedi. Ben her yıl o pirinci ekerdim. Çok pirinç yığılınca onu satıp bir köle ve bir inek satın aldım o köleyi ve ineği saklar idim. O zamana kadar bir sürü zararlı hayvanlar oldu. Pirinç sahibi geldi ve o emanetini benden istedi" (NF 292-12/17).

Yukarıda da söylediğimiz üzere *äk-* fiili, aynı *tarı-* fiilinde olduğu gibi hem asıl anlamıyla, hem de yüklendiği metaforik anlamlarla kullanılan işlek bir fiildir. Sosyal konuların anlatıldığı erken İslamî çevre eserlerinden KB'de, fikirlerin anlatımında *äk-* fiili kullanılmıştır. *äk-* fiili, "bir ürün ekmek, yetiştirmek" anlamının yanı sıra "insanın dünyada yaptığı işler"i anlatmak için de metaforlu olarak kullanılmıştır. Türk tarımının "tarım yapmak, ekin ekmek" işlerini anlatan iki fiili olan *tarı-* ve *ek-* fiillerinin metaforlu kullanımları *ekin ekme*'nin Türk toplumunun içine

işlediğini, başka olayları anlatmak için de tarım fiillerini kullandıklarını göstermektedir.

Dünya bir *tarla*dır, insanlar *ekinci*, dünyada yapılan işler de toprağa atılan *tohum*lardır ve eğer insan dünyada iyi işler yaparsa, tohumunu güzel eken ve bakımını yapan ekinci gibi hasat gününde /ahiret/ iyi ürün alır. KB'de verilen bu tarzdaki metaforik kullanım, bugün yaşayan Türkler arasında da atasözü olarak yaşamaktadır: "Ne ekersen, onu biçersin". Bu atasözünün KB'deki paraleli de *bu dünya içi bir tarıγlaγ turur / nägü äksä munda yarın ol önür* "Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse, yarın o biçilir" KB 4733 (Arat 1994: 342) şeklindedir.

KB'de verilen metaforik kullanımlar, yukarıda açıklamaya çalıştığımız insan/ekinci, dünya/tarla, iş, amel/tohum metaforları aşağıdadır:

nägü äksä yerkä yana ol önür / oγul toγsa qılqı ataqa yanur "Yere ne ekilirse, yine o biter; oğlunun tabiatı da babasına çeker" KB 1624 (Arat 1994: 125).

negü ekse yirke yana ol önür / negü birse ewre anı oq alır "Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır" KB 1394 (Arat 1994: 109).

"*uruγ eḍgü ekse öner eḍgülük / ol edgü bolur ol yigü keḍgülük*" "İyilik tohumu ekilirse, iyilik çıkar ve bu iyilik senin için yiyecek ve giyecek olur" KB 4734 (Arat 1994: 342).

uruγ isiz ekse isiz ök önür / ol isiz boyunqa yarın yük bolur "Fenâlık tohumu ekilirse, fenâlık çıkar ve bu fenâlık yarın insanın boynuna bir yük olur" KB 4735 (Arat 1994: 342).

tarıγlaγ turur bu ajun ay ilig / negü ekse anda alır bu elig "Ey hükümdar, bu dünya tarladır; bu el buraya ne ekerse, orada onu biçer" KB 5248 (Arat 1994: 378).

tiriglikke asγı qanı eḍgü qılqım / tiriglikte tarlaγ qayu yirke ektim "Hayatta ne gibi bir iyilik yaptım; hayatta iken ektiğim tarla nerede" KB 6555 (Arat 1994: 470).

negü ektim erse anı oryu aḫır / negü ordum erse anın öz süçittim "Ne ektim ise, sonunda onu biçtim; ne biçtim ise, ondan zevk aldım" KB 6556 (Arat 1994: 470).

I. *äk-* fiilinin fiil türevleri

I.1. äkin- "ekinmek, kendisi için ekmek"

äk- fiilinin dönüşlülük şekli olan *ekin-* fiili (ED 110b), erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK'de ve KB'de tanıklanmaktadır. MK'de geçen *ol öziŋä tarıγ äkindi* cümlesi, tarımla uğraşan insanların kendileri için tohum ektiklerini veya kendi ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde tohum ektiklerini göstermektedir:

ol öziŋä tarıγ äkindi "o kendisi için tohum ekti" "He sowed the ground by and for him self" MK [Dankoff-Kelly. I. 110 (DLT I: 203)].

KB'de geçen aşağıdaki örnekte *äkin-* fiili, aynı *äk-* fiilinde de olduğu gibi metaforlu olarak kullanılmıştır. "kendisi için iyilik ekmek" şeklinde anlamlandırabileceğimiz *edgülük ekin-* tamlamasında "iyi harekette bulunmak" *ekin-* fiili ile, "insanların dünyada yaptıkları davranışlar, iyilikler" de *tohum* olarak düşünülmüş ve *edgülük äkin-*'in karşılığında da tarladan alınacak ürünün "ebedî iyilik" olacağı vurgulanmak istenmiş, *äkin-* fiili ile insanlara doğru yol gösterilmeye çalışılmıştır.

yorı eḍgülük qıl ekin eḍgülük / saŋa eḍgü bolγay açu meŋülük "yürü, iyilik yap, iyilik ek; bundan sen ebedî iyilik bulursun" KB 5249 (Arat 1994: 378).

I.2. äkiş- "ortaklaşarak ekin ekmek"

äk- fiilinin işteşlik, ortaklık şekli olan *äkiş-* fiili için (ED 119a), "ekme işinde yardımlaşmak, beraber ekmek, ekişmek" anlamlarını vermek uygun olur. Fiil erken İslâmî çevre Türkçe eserlerinden MK ile Harezm Türkçesi eserlerinden ME'de tanıklanmaktadır. *äkiş-* fiili tarımın Türk toplum hayatındaki yeri konusunda bize önemli bilgiler vermektedir. Ortaklık, işteşlik eki ile yapılan *äkiş-* fiili, ekme işinin de ortaklaşa yapıldığını göstermektedir. MK'de verilen *ol maŋa tarıγ äkişdi* cümlesi, tarımla uğraşan insanların tohum ekme zamanı birbirlerine yardım ettiklerini anlatmaktadır.

ME'de geçen *ortaqlıq qıldı anıŋ birlä äkinde, äkişti anıŋ birlä ortaqaşu* cümlesi de 12. yy.daki Türk tarım hayatı konusunda çok önemli ipuçları vermektedir. Tarım yapan kişilerin ortaklık kurmaları, beraber tarla ekmeleri, hem tarımın toplum hayatında önemli bir kazanç sağlayan iş olduğunu, hem de tarım alanlarının tek kişinin ekemeyeceği kadar geniş olduğunu göstermektedir. Aşağıda verilen örnekler sadece Türk

tarımı açısından değil, Türk toplum hayatındaki yardımlaşmayı da göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

ol maŋa tarıγ äkişdi " o bana tohumu ekmek için yardım etti" "He helped me sow the grain" MK [Dankoff-Kelly. I. 103 (DLT I: 187)].

ortaqlıq qıldı anıŋ birlä äkindä, äkişti anıŋ birlä ortaqaşu "onunla birlikte ekinde ortaklık yaptı, onunla birlikte ortaklaşarak ekim işini yaptı" (ME 115-4).

I. 3. äkil- "ekilmek"

äk- fiilinin edilgen şekli olan *äkil-* fiili (ED 106b), erken İslâmî çevre eserlerinden MK'de ve Oğuz Türkçesi eserlerinden olduğu iddia edilen BŞSl.'de geçmektedir. Çağatay Türkçesi sözlüğü *Senglah*'ta da *ėkil-* fiili geçmektedir (San. 107r.18).

BŞSl.'de *ekilmiş* "ekilmiş" (44b-3) şeklinde geçmektedir. MK'de *tarıγ äkildi* "tohum ekildi" "The grain was sown" [Dankoff-Kelly. I. 108 (DLT I: 198)] şeklinde geçen fiilin *äkin* ile değil de *tarıγ* ile *tarıγ äkil-* kalıbını oluşturması dikkat çekicidir. *tarıγ äk-* kalıbı da zaten daha sonra yerini *äkin äk-* kalıbına bırakacaktır.

I.4. äkit- "ektirmek"

äk- fiilinin *-t-* ettirgenlik eki ile türetilen *äkit-* fiilini (ED 103a), MK'de tanıklamaktayız. *äkit-* "ektirmek" fiili ettirgen yapısından dolayı bize bazı işaretler de vermektedir. MK'de verilen aşağıdaki örnek 11. yy. Türk tarım hayatındaki durum hakkında bilgi vermektedir. "o ekin ektirdi" şeklinde anlamlandırılan *ol tarıγ äkitti* cümlesi, tarımla uğraşan kişilerin –belki de çiftlik sahipleri- yanlarında tarımdan anlayan kişileri çalıştırdıklarını, kısaca tarım işçisi tuttuklarını ve bu kişileri ekin ekme işlerinde çalıştırdıklarını göstermektedir: *ol tarıγ äkitti* "o ekin ektirdi" "He had the seed sown" MK (Dankoff-Kelly. I. 114 (DLT I. 212)].

I.5. äktür- "ektirmek"

äk- fiilinin *-tür-* ettirgenlik çatı eki ile türetilen *ektür-* fiiline (ED 104a) MK'de ve Çağatay Türkçesi sözlüğü *Senglah*'ta (*ektür-* 107r.20) rastlamaktayız. *äkit-* fiili ile aynı anlamı taşıyan ve ettirgen yapıya sahip bu iki fiil de "ektirmek" anlamını taşımaktadır. *äkit-* fiili için verilen örnekle aynı olan aşağıdaki cümlede, tarım işçilerine tarlaya tohum ektirildiği anlatılmaktadır: *ol tarıγ äktürdi* "He had the seed sown" MK [Dankoff-Kelly. I. 119 (DLT I: 223)].

II. *äk-* fiilinin isim türevleri

II.1. äkin "hububat; ekin ekilen yer"

(<*äk-in*), *äk-* için bk. (ED 100a)

Eski Türkçe metinlerinde hububatların genel adı olarak *tarıγ* kelimesi kullanılmıştır. Bilindiği üzere Türkçede hububat tarımı yapmak işi iki fiille anlatılmaktadır: *tarı-* ve *äk-*. Yukarıda da söylediğimiz üzere *tarı-* fiili, özellikle Budist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde geniş bir kullanım alanına sahipken, İslâmî çevre metinlerinde bu geniş kullanım alanını *äk-* fiiline bırakmıştır. Aynı şekilde *tarı-* fiilinden türetilen "hububat, darı" anlamlarına sahip *tarıγ* kelimesi de Budist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde geniş bir kullanım alanına sahipken, İslâmî çevre metinlerinde bu geniş kullanım alanını *äk-* fiilinde olduğu gibi, bu *äk-* fiilinden türetilen *äkin*'e bırakmıştır. Ancak *äkin* kelimesi metinlerde *tarıg* kelimesi gibi hem genel hububat ürünlerini hem de *darı'*yı değil; "tarlaya ekilen her türlü ürün" için kullanılmıştır. Yani *äkin* denildiği zaman bir ürünü değil, buğday, darı, arpa gibi bütün ürünleri kapsayan genel bir adı düşünmek gerekir. Metinlerde verilen örneklere bakıldığında da bu genel kullanım görülecektir.

äkin kelimesi "ekin" anlamında aşağıdaki sivil Uygur belgelerinde geçmektedir. Darı ekimi yapmak için kiralanan tarlaya ekim yapılıyor ve *äkin tut-* ifadesi ile anlatıldığı üzere ekin tuttuğu, yetiştiği zaman da taraflar yetişen ekini paylaşıyor. Metinde *äkin* diye adlandırılan "darı" ürünü olmakla birlikte, *äkin*'in tuttuğu anlam "tarlalara ekilen her türlü tahıl"dır. Bu kullanım bugün Türkiye Türkçesi söz varlığı içinde de vardır. Türkiye Türkçesinde *ekin* "tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı duruma verilen ad" (TüSl. 1998: 681) şeklinde anlamlandırılmaktadır.

> *maŋa Tämür Buk-a-ka tarıγ tarıγu yir kärgäk bolup kayımtunıŋ çaŋın-takı elçi birläki täŋ ülüşlüg yirin eki şıγ yaqaqa tuttum bu yirkä äkin tutsa birim alım kälzä män tämür buqa bilür män qayımtu bilmäz uluγ birim kälzä ol arqalıγ bolur...* "bana Temür Buka'ya tarım yapmak için (darı ekmek için) yer gerekli olup Kayımtu'nun Çangın'daki Elçi ile birlikte eşit paylı yerini iki şıg (darı, ürün) faiziyle tuttum bu yer ekin tutsa ve birim alım vergisi gelse ben Temür

Buka bilirim Kayımtu bilmez eger büyük vergi gelirse o yardımlı olur..." (U 5271, Zieme 1980: 222; YamRH05-3/6).

maŋa tınsıdu-qa yir [kärgäk] bolup çikäztäki tarıγ nätäg ... kölni yazlıγ küzlüg ... yarım şıq tarıγ iki küri ür yaqa birgükä t ... bu yirkä äkin tuta [birim alım] kälzä män tınsıdu bilür ... män uluγ birim bolza [ol arqa]lıγ bolur "Bana Tınsıdu'ya yer gerekli olup Çikäz'deki darı gibi ... gölü yazlık ve kışlık ... yarım şık darı (Hububat?) iki küri darı faiz vereceğim. Bu yer ekin tutsa birim alım vergisi gelse ben Tınsıdu bilirim büyük vergi gelse o yardımlı olur/yardım eder (U 5268, Zieme 1980: 225).

Türkçe metinlerde ekin ekilen yer olarak *tarıγlaγ*, *yer*, vb. gibi adların yanında "tarla" anlamında *ekin* ve *yer* kelimeleriyle oluşturulan *ekin yeri* tamlaması da kullanılmıştır. Uygur belgelerinde geçen *bir ekin yir* tamlamasının anlamını "bir ekin yeri, bir ekin tarlası" şeklinde verebiliriz. Bu metinlerde geçen *äkin* adı da, bütün hububatları karşılayan genel bir ad olarak karşımıza çıkmaktadır.

sodu ögäntäki bir äkin yirin quus tämür baxşıtın uṣun qarı bilä otuz tas böz iligdä alıp toγuru tomlıtu sattımız bu yer satıγı otuz tas bözni bitig kılmış kün üzä män quus tämür tükäl bertim "Sodu nehrindeki bir ekin yerini Kuus Temür Bahşı'dan uzun ölçü ile otuz tas (ölçü birimi) pamuklu kumaşı elden alıp doğruca tamamen sattık. Bu yerin satış bedeli otuz tas pamuklu kumaşı senet yapıldığı günde ben Kuus Temür eksiksiz verdim" (Özyetgin UygSB. XXXV: 8/11, YamSa09).

... bu tört sıçı içindäki bir äkin yirkä bitigtäki quus tämür baxşı ärklig bolzun "bu dört sınır içindeki bir ekin yere senetteki Kuus Temür Bahşı sahip olsun" (Özyetgin UygSB. XXXV: 14/15; YamSa09).

Sivil Uygur belgelerinde geçen ve yukarıda örneklerini verdiğimiz *äkin yeri* kullanımını İslâmî çevre eserlerinde de görmekteyiz. *äkin yeri* "tarla" terimi NF, ME ve BŞSl.'de geçmektedir:

äkin yerläri satγın alıp turur "ekin yerleri (tarlalar) satın alır" (NF 298-3)

... çıqγıl äkin yeriŋä barγıl tėdi ärsä, ḫatunı oγlanları birle ekin yeriŋe bardılar. Ḥak teʿālā qudaratı birle ėkindügdin aḫṣamqa tegi altundın çekürge yaγdurdı, cümlesini yıγdılar. Bir çekürge bu ėkindin qaçmış erdi "... ekin yerine (tarlaya) git dedi ise, hanımı, çocukları ile ekin yerine (tarlaya) vardılar. Hak teala kudreti ile ekin ekildiğinden

akşama kadar altından çekirge yağdırdı, hepsini bir araya topladılar. Bir çekirge bu ekinden kaçmış idi" (NF 334-8/10).

baqa aylanu turdı ekin yėriŋe tīmār qıldı ekin-ge "... bakıp seyretti durdu ekin yerine (tarlaya) ekine bakım yaptı..." (ME 169-7).

ekin yėri "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b-1).

äkin kelimesinin "tarla, ekin yeri" anlamını MK'de de görmekteyiz. MK kelimenin bu anlamını Oğuz diyalektine mal etmiştir: *äkin* " 'Sown land' Oγuz dialect" [Dankoff-Kelly. I. 51 (DLT I. 78)]. Kâşgarlı Mahmud *äkin* için Arapça *al-mazra'a* karşılığını vermektedir (ED 109a). *mazra'a* kelimesi *zar'a* "ziraat yapmak, ekin ekmek" filinden türetilen, "ekin yeri, tarla" anlamında kullanılan ve Türkiye Türkçesinde de *mezra* olarak yaşayan kelimedir. NF'de geçen aşağıdaki örnekte de *äkin*'in "ekin yeri; tarla" anlamında kullanıldığını görmekteyiz. *Yolda kişiniŋ äkinidin yā taqı bāγıdın nä ärsä yemäsün* "yolda" kişinin tarlasından ve bağ, bahçesinden bir şey yemesin" denildiğine göre, bağ ve bahçe gibi yer adı olarak kullanılmıştır, *äkin* burada "tarla, ekin ekilen yer" olarak düşünülmelidir:

yolda kişiniŋ äkinidin yā taqı bāγıdın nä ärsä yemäsün ... "yolda bir kişinin ekininden veya bağından bir şey yemesin" (NF 295-16).

Aşağıdaki metinlerde *äkin* adı, "her türlü hububat" anlamında kullanılmaktadır, örneklerden hangi tarım ürününü karşıladığı belli olmamaktadır:

*bularıŋ yerindä yıγaç äkin bolmaz ärdi bular ayruq yerdin ta'am kät(ü)rürlär ä*rdi "arazilerinde ağaç ve ekin yoktu, yiyeceklerini başka yerden getirirlerdi" AKT (Borovkov 2002: 103).

ol ol iḍi yarat(t)ı būstānlar yaḍınç balmışlar yaḍınç balmaduqlar ḫurmā yıγaçı äkin türlüg türlüg yemişi zäytūn yıγaçı nār oḫşaşıγlı oḫşaşmaγlı. yeŋlär anıŋ yemişindin qaçan yemişläsä beriŋlär anıŋ ḥaqqını biçäri kün [109v/1] ḥaddın käçürmäŋlär "çardaklı ve çardaksız üzüm bahçesi ürünleri, çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer veya benzemez zeytinleri ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin hasat gününde de hakkını verin" (TİEMKök 109r/8=006/141).

yel ṣıfatı mäŋizlig anıŋ içindä sowuqluq qar tegdi [49v/1] anlarnıŋ äkiniŋä kim küç qıldılar özläriŋä hälāk qıldı anı "içinde soğuk kar gibi

rüzgar, onların ekinine degdi onu yok etti kendilerine zulüm ettiler" (TİEMKök 49v/1=003/117).

altundın taqı kümüşdin taqı nişānlıγ qılınmış aṭlardın taqı tewä vä sıγır vä qoy vä käçigdin taqı ėkindin "altın ve gümüşten ve salma atlardan ve deve, sığır ve koyun ve keçiden ve ekinden" (TİEMKök 39r/8=003/014).

... kāfirlarnı urulmuş ėkinniŋ uşaq yapraqı teg helāk qıldı "kafirleri biçilmiş ekinin ufak yaprağı gibi helak etti" (NF 43-14).

bu ėkin birle meşγūl bolur-sen bu ėkin tamām bolγınça seniŋ ʿömrüŋ vefā qılγay-mu yā yoq mu?... "bu ekin ile meşgul olursun. Bu ekin tamam olduğunda (iş bittiğinde) senin ömrün (sana) kalacak mı, kalmayacak mı?" (NF 435-9/10).

ortaq-lıq qıldı anıŋ birle ekinde, ekişti anıŋ birle ortaqaşu "onunla birlikte ekinde ortaklık yaptı, onunla birlikte ortaklaşarak ekim işini yaptı" (ME 115-4).

ekin köyüldi, ekin biçesü boldı, biçesü vaqtı boldı ekin-niŋ "ekin yetişti, olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, ekinin biçilme vakti geldi" (ME 8-8).

Harezm Türkçesi eseri AKT'de *äkin*'in tanımı yapılmaktadır. Aşağıda verdiğimiz metinde *äkin ya'ni dānä* şeklinde, *äkin*'in karşılığı olarak Farsça *dāne* kelimesi verilmiştir. *dāne* kelimesi, Divan'da *tänä* şeklinde geçmiştir. Divan'da Uç ve Argu lehçelerine atfedilen *tänä* için "susam" anlamı verilirken [tänä "susam, mışmış gibi şeyler. Uç ve Argu dillerince" (DLT III. 236)]; aynı zamanda *yumγaq tänä* ("yuvarlak tane, kişniş" Uç dilince) (DLT III. 44) cümlesinde de "tane" anlamı verilmiştir. Ancak AKT'de verilen *dānä* kelimesinin anlamı "susam" değil, "ekin"dir. *äkin* ve *dānä* kelimeleri aşağıdaki metinde, bütün hububatları karşılayan "ekin" anlamında geçmektedir:

äkin ya'ni danä yaprak äyäsi taqı çeçäk äyäsi ya'ni daŋälär kim anıŋ yapraqı bolur "ekin (tahıl sapları) yapraklı ve çiçekli, yani yapraklı ekin sapları" AKT (Borovkov 2002: 99).

äkin kelimesinin *tarıγ* ile birlikte geçmesi de ilginçtir. TİEM 73 Kur'an Tercümesinde geçen aşağıdaki cümlede *äkin* ve *tarıγ*'ın çift söz olarak kullanıldığını görmekteyiz. *äkin tarıγ qıl-* şeklindeki birleşik fiilin anlamını "ekin, yapmak, yaratmak, bitirmek" şeklinde düşünebiliriz.

uryıl anlarqa bir mäsäl ekki är birlä qıldımız ol ekkidä birisiŋä ekki būstān üzümlärdin. tegrä qapsadımız ol ekkini ḫurmā yıγaçı birlä taqı qıldımız ol ekki ara tarıγ äkin "onlara şu iki adamı misal olarak anlat. Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş her ikisinin de etrafını hurma ağaçları ile donatmış aralarına da ekinler bitirmiş idik" (TİEMKök 217r/9=018/032).

äkin çeşitli fiillerle birlikte de kullanılmaktadır. Eski Uygur belgelerinde geçen *tarıγ tarı-* kullanımının yerini, İslâmî çevre Türk yazı dili metinlerinde *äkin äk-* kullanımı almıştır:

mundaγoq ėkin ekmedin buγday umīḍ tutar yā taqı ekse taqı terbiyet qılmadın ṭalab qılsa "Böylece ekin ekmeden buğday ümit tutar ya da ekse beslemeden, yetiştirmeden talep etse" (NF 427-10/11).

bu qaçan ekin ekgey taqı qaçan ol ekinni bu yėgey? "bu ne zaman ekin ekecek ve ne zaman o ekini bu yiyecek?" (NF 435-2).

ME'de geçen aşağıdaki örnekte *äkin*'lere bakım yapıldığı ve bu bakımın da *äkiŋä tīmār qıl-* ifadesiyle anlatıldığı görülmektedir:

baqa aylanu turdı äkin yeriŋä tīmār qıldı äkiŋä "... bakıp seyretti durdu ekin yerine (tarlaya) ekine bakım yaptı..." (ME 169-7).

ME'deki *äkin yapraklan-* kullanımında ekinin yetiştiği, belki de tomurcuk verdiği anlatılmaktadır. Ekin yapraklandığına göre, acaba sebze ve meyve için de *äkin* adı kullanılıyor muydu? NF'de geçen örneklerde *buγday, buγday yıγaçı* tamlaması ile de tanıklanmaktadır. *(Y)ıγ*aç Eski ve Orta Türkçede bugün de olduğu gibi esas olarak "ağaç" anlamıyladır (ED 79b ıγaç, 899a yığaç). Metinlerde *ıγaç*'ın kullanım alanı da bellidir: *çından ıγaç* "sandal ağacı", *qara qaç ıγaç* "qara qaç ağacı", *üzüm yıγaçı* "üzüm ağacı", *alma aγaçı~aγaşı* "elma ağacı" (Bunlar için bk. ED 79b-80a). *ıγaç* bir Mani metninde *ot* "sebze, yeşillik" ile birlikte geçmiştir: *beş törlüg ot ıγaç* (M III 14, 12 (i)). Aslında, *ı* (DLT'de *yı* da) da en erken tanığından (Ton I. Taş, Kuzey 27. Satır) başlayarak "ağaç" anlamında kullanılmıştır ve çoklukla *ıγaç* "ağaç" sözcüğüyle çift söz kurmuştur. *ı* veya *ıγaç*'ın *ot* ve *tarıγ*'la beraber kullanıldığı bu "beş türlü hububat" arasında *buğday*'ın da olduğu bilinmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, NF'deki *buγday yıγaçı* tamlamasındaki *yıγaç da* bu bağlamda kullanılmıştır.

İblīs aydı: tedārük ol turur kim buγday yıγaçınıŋ mēvesidin tenāvul qılsaŋız ėkegü taqı bu uçtmaḫ içinde meŋgü bolup qalγaysiz tėdi erse,

> *...Ādam peyγāmbar aydı: bu yıγaçdın tenāvul qılmaqdın Ḫaq tvt ...*
> "Şeytan, çare budur ki buğday bitkisinin meyvesinden yemek yapsanız ikiniz birden bu cennet içinde ebedi olup kalacaksınız dedi ise, ... Adem peygamber dedi: Bu bitkiden yemek yapmaktan Hak teala..." (NF 281-1/3).

äkin yapraqlan- kullanımını "ekin yapraklanmak; yetişmek" şeklinde anlamlandırmayı uygun görüyoruz. Ekinin yeşermesi, bitmesi, çıkması, filizlenmesi anlamında kullanıldığı da düşünülebilir. *äkin yapraqlan-* bir tek ME'de geçmektedir: *yapraqlandı äkin* "ekin yapraklandı" (ME 234-4). BŞSl.'de geçen *äkindän ävväl çıqacaq yapraq* "ekinden önce çıkacak yaprak" (BŞSl. 44b-7) ibaresi de ekinlerin başak çıkarmadan önceki hâlini anlatmak için kullanılmaktadır:

äkin'in yetiştiği, olgunlaştığı *köyül-* fiili ile anlatılmaktadır. Bu kullanıma da yine ME'de rastlamaktayız: *äkin köyüldi, äkin biçäsü boldı, biçesü vaqtı boldı äkinniŋ* "ekin yetişti, olgunlaştı, ekin biçilecek oldu, ekinin biçilme vakti geldi" (ME 8-8).

Ayrıca *äkin*'in yetiştiği ve olgunlaştığı ME'de *yoγnal-* fiili ile de anlatılmıştır: *yoγnaldı äkin* "ekin yoğunlaştı" (ME 211-7). *yoγnal-* fiilinin anlamı Yüce (1993: 210)'de "yoğunlaşmak" olarak verilmiştir. ED'de fiilin kökü olan *yoğun* kelimesi için " 'thick' and the like; see *kalın* for the difference between the meanings of these two words" (ED 904b) açıklaması yapılmaktadır. Burada *yoγnaldı äkin* cümlesini "ekin yoğunlaştı", "ekin kalınlaştı" şeklinde düşünebiliriz. Kalınlaşan ekinin sapı olmalıdır. Ayrıca buradaki *äkin*'i, "ekin tarlası" olarak düşünürsek, bu cümleyi "yoğun, sıkı ekin" şeklinde de anlayabiliriz. *Yoγun* kelimesinin sivil Uygur belgelerinde "yoğun, kalın, sıkı" anlamları ile *böz*'ü "pamuklu kumaş" nitelemek için kullanıldığını biliyoruz: *iki yoγun böz kirür ...* "iki yoğun pamuklu kumaş girer..." (YamLo04-4).

äkin kelimesinin tarihi ve modern Türk dili alanındaki kullanımını da göstermek faydalı olacaktır. *äkin* kelimesi tarihi Türk dili alanında şu metinlerde tanıklanmıştır: Sivil Uygur metinlerinde *äkin* (Zieme 1980: 222); MK *äkin* "'Sown land' Oγuz dialect" [Dankoff-Kelly. I. 51 (DLT I. 78)]; TİEM 73 *äkin* (TİEMKök 109r/8=006/141); ME *äkin* "ekin" (Yüce 1993); AKT *äkin* "ekin" (Borovkov 2002: 99); NF *äkin* "ekin" (Ata 1998); KTAM. *ekin* "ekin" (Toparlı 2000: 104); Kİ. *äkin*; KK. *ekin* "ekin" (Toparlı 1999: 108); TZ. *ekin* "ekin" (Atalay 1945: 167); Çağatay

Türkçesi *äkin* "ekin, ziråat" (NevayiL III. 562); BŞSl. *äkin* "ekin" (BŞSl. 44a-11, 44b-1); TS *äkin* "buğday" (TS 79).

Modern Türk dili alanında ise *äkin* kelimesini şu şekilde tespit edebildik: Hal. *häkin* "Saat" (LSch. 1987: 292), *hä'küm-bıçu'um* "Ackerbau" (Hal. 1980: 128); Bşk. *igĭn* "üçip ultırgan bürtüklü aşlık" (BşkTHl. 1993: 363a); YUyg. *ekin*, *ziraet* (SalSl. 274), *ėkin* (YUygTüSl. 1995: 123b); Özb. *ekin* "ekin" (Yusuf 1994: 267); Trkm. *ekin* "ekilyen zat, ekilyen meydan" (Hamzayev 1961: 799), AzTü. *ekin* "1. tahıl, bostan vs. ekilmiş tarla // tarlada bitmiş tahıl, taneli bitkiler vs. 2. ekme işi 3. bazı ot isimleriyle beraber kullanılarak onların aslında tarlada, ekin arasında bittiğini gösterir (ekin lalesi vs.)" (Altaylı 1994: 352); TTü. *ekin* "1. tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı duruma verilen ad 2. Kültür, hars(TüSl. 1998: 681).

II. 2. äkinçi "ekinci, çiftçi"

äk- fiilinden türeyen "ekim işini yapan, çiftçi" anlamında fail adı *äkinçi*, ilk *Bahşayiş Lûgati* [*äkinci* "çiftci" (BŞSl. 12b)] ve Harezm sahası metinlerinden NF'de [*ėkinçi* "çiftçi" (NF 292-12/17)] tanıklanmıştır. Memlûk Kıpçak sahası sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de (Toparlı 2000: 104) de sözcük "ekinci, çiftçi" anlamı ile geçer. *Tarama Sözlüğü*'nde de çiftçi anlamı ile tanıklanmıştır (TS: 79).

Eski ve erken Orta Türkçe metinlerde *äk-* fiili ve *äkin* adı olmasına rağmen, *äkinçi* fail adına rastlanmamaktadır. Oysa eski ve erken Orta Türkçe eserlerinde Türk tarımının temel fiillerinden *tarı-*'dan türetilmiş olan *tarıγçı* adı sık bir şekilde kullanılmıştır. Aslında aynı şekilde *-(I)GçI* eki ile türetilecek bir **äkigçi* "ekinci, çiftçi" adının da olması beklenirdi. Ancak konu külliyatı içindeki eserlerde böyle bir ada rastlanılmamıştır. *tarıγçı*'nın, Budist ve Maniheist çevre metinlerinde ve erken İslâmî çevre metinlerinde sıkça kullanılmasından veya yukarıda da bahsettiğimiz üzere *tarıγçı*'nın sosyal bir zümrenin genel adı olmasından dolayı, aynı anlamı ifade eden **äkigçi* gibi bir ada ihtiyaç da duyulmamış olabilir. Macarcada 15. yüzyılın başlangıcında görülen *eke* "saban" adı, eski Çuvaşça **äkäg* şeklinden geçmiştir (bk. Gombocz 1912:70). Çuvaşçada da *aka* şeklinde yaşayan kelime *äk-* fiilinin Çuvaşça biçimi *ak-* dan türetilmiştir. Ancak **äkäg* kelimesinin anlamı verilmemiştir. Bugün Çuvaş

lehçesinde **äkigçi*'ye dayanan bir biçim de görülmemektedir. Modern lehçelerin bir kısmında *äkin*'den meslek yapım eki +çI ile *äkinçi* görülmektedir. Kelime, Kırgız Türkçesinde *eginçi* (Eren 1979: 21); Kazak Türkçesinde *eginşi* "rençper, ekinci" (KzkSl. 2003: 136), Tatar Türkçesinde *igĭncĭ* "ekinci" (TatSl. 1997: 101), Başkurt Türkçesinde *igĭncĭ* "igĭn üstereü eşi mĭnän şögöllängän kĭşĭ" (BşkTHl. 1993: 363a); Türkmen Türkçesinde *ekinçi* "ekin ekyen, ekinçilik işi bilen meşgul bolyan (adam)" (Hamzayev 1961: 799), Gagauz Türkçesinde *ekici* "ekici" (GagTüSl. 1991: 89), Azerbaycan Türkçesinde *ekinçi* "çiftçilik, ekin ekip biçmekle uğraşan kişi" (Altaylı 1994: 353) ve Türkiye Türkçesinde *ekinci* "ekin ekip biçmekle uğraşan kimse, çiftçi" (TüSl. 1998: 681) olarak Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır. Biz bu verilerden *äkinçi*'nin tarihsel olarak da eski Oğuz ve Kıpçak diyalektlerine ait bir türetme olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim sözcük en erken Orta Türkçe Harezm sahası eserlerinden NF'de tanıklanmaktadır. NF'nin karma diliyle ses ve biçim bilgisi özellikleri kadar söz varlığı bakımından da Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin izlerini bulduğumuz bir eser olması, sözcüğün modern alanda da neden yaygın olarak Kıpçak ve Oğuz diyalektlerinde bulabildiğimiz sorusuna cevap verir gibidir.

NF'de geniş olarak *äkinçi*'nin ekmiş olduğu ürünün adı da verildiğinden, ekinci teriminin kimler için söylenebileceği konusunda bilgiye de sahibi olabiliyoruz. Aşağıda örnek verilen ekinci, *tuturγan* "pirinç" eken bir kişidir.

> *men ėkinçi erdim, tuturγan eker erdim. Bir kimerseni terke tuttum, sekkiz batman tuturγan bergey-men, tėp. Ol taqı qabul qıldı. İşni tamām qıldı taqı sekiz batman tuturγannı qabūl qılmışdın soŋ menim qatımda amānat qoydı taqı üküş yıllar kelmedi* "Ben ekinci idim, pirinç ekerdim. Bir kimseyi ücretle tuttum, sekiz batman pirinç vereceğim diyerek. O da kabul etti. İşini tamamladı ve sekiz batman pirinci kabul ettikten sonra benim yanıma emanet koydu. Uzun yıllar gelmedi." (NF 292-12/17).
>
> *qayu biringiz qurbānını ḥaq tvt qabūl qılsa, ol cüftlensün tėdi erse, Qābīl ėkinçi erdi. Aşlıqlarında yamanraqını keltürdi taqı bir yerde qoydı.* "herhangi birinizin kurbanını Hak teala kabul etse, o evlensin dedi ise, Kabil ekinci idi. Hububatlarından kötüsünü getirdi ve bir ye-

re koydu. Sonra Habil hayvan sürüsü sahibi idi. Koyunlarından semizli olanını getirip koydu" (NF 337-12/15).

II.3. äkinlik "ekin yeri, tarla"

äk- fiilinden türetilen *äkinlik* kelimesi "ekin ekilen yer" anlamını taşımaktadır ve İslami çevre Türkçe eserlerinden BŞSl. ile İM'de geçmektedir. Ürünlerin, nesnelerin bulunduğu yeri gösteren *+lXk* eki ile türetilen *äkinlik* adı da, aynı yemişlik, zeytinlik, kavunluk adları gibi "ekinin olduğu, yetiştiği yer" yani "tarla" anlamına gelen bir addır. BŞSl'de *äkinlik* "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b3) ve İM'de *äkinlik* "ekin yeri, tarla" (Battal 1934: 28) şeklinde geçen kelime için, maalesef bu eserler yeterli bilgi vermemektedir. Ancak *ekin* ve *+lXk* ekinden yola çıkarak, *ekinlik*'in "hububat tarımı yapılan bir tarla" olduğunu söyleyebiliriz. Tarama Sözlüğü'nde de *äkinlik* "1. ekilmiş yer, üzerinde arpa buğday gibi şeyler bitmiş olan yer 2. mezraa, çiftlik 3. ... kez ekecek kadar yer" (TS 79) anlamları ile tanıklanmıştır.

Kelime modern Türk dili alanında da tanıklanmaktadır. Kelime, Başkurt Türkçesinde *igĭnlĭk* "igen säsilgän yer; baçıu" (BşkTHl. 1993: 363a); Yeni Uygur Türkçesinde *ėkinlik* (YUygTüSl. 1995: 123b); Türkmen Türkçesinde *ekinlik* "ekini bolan, ekilen yeri köp bolmaklık, ekin köp ekilen (yer)" (Hamzayev 1961: 799); Gagauz Türkçesinde *ekinnik* "ekinlik tarla" (GagTüSl. 1991: 89); Azerbaycan Türkçesinde *ekinlik* "tarla, tahıl ekilecek yer" (ATSl 1994: 352) ve Türkiye Türkçesinde *ekinlik* "ekin ekilmiş yer" (TüSl. 1998: 681) şeklinde yaşamaktadır.

II. 4. äkin yeri "ekin yeri, tarla"

Metinlerde ekin ekilen yer olarak *tarıγlaγ*, *yer* vb. gibi adların yanında tarla anlamında äkin yeri tamlaması da kullanılmaktadır. Bu *äkin yeri* tamlaması da hububat tarımının yapıldığı bir tarlayı göstermektedir. Tahminimize göre *äkin yeri* tamlamasının gösterdiği alan, boş bir tarla ya da arazi olmamalıdır. Bu arazi, üstünde ekinin olduğu veya yetiştirildiği bir toprak alandır. *äkin yeri* tamlaması, sivil Uygur belgelerinde ve İslâmî çevre Türkçe eserlerde tanıklanmaktadır.

Sivil belgelerden YamSa09'da ekin ekilebilecek yer, yani tarla satışı anlaşması yapılmaktadır. Belgede *bir äkin yi*r "bir ekin yeri, tarla" şeklinde belirtilen tarla, uzunluk ölçüsüyle hesaplanmış otuz tas pamuklu kumaş karşılığında satılmaktadır.

sodu ögäntäki bir äkin[2] *yirin quuş tämür baxşıtın uzun qarı bilä otuz tas böz iligdä alıp toγuru tomlıtu sattımız* "... Sodu nehrindeki bir ekin yerini Kuus Temür Bahşı'dan uzun ölçü ile otuz tas (ölçü birimi) pamuklu kumaşı elden alıp doğruca tamamen sattık." (Özyetgin UygSB. XXXV: 8/11, YamSa09.).

bu tört sıçı içindäki bir äkin yirkä bitigtäki quus tämür baxşı ärklig bozlun "bu dört sınır içindeki bir ekin yere senetteki Kuus Temür Bahşı sahip olsun" (Özyetgin UygSB. XXXV: 14/15; YamSa09).

İslâmî çevre Türkçe eserlerinde de äkin yeri tamlaması "tarla, ekin bulunan yer" anlamıyla karşımıza çıkmaktadır:

äkin yerleri satγın alıp turur "ekin yerleri satın almıştır..." (NF 2983).

çıqγıl äkin yeriŋe barγıl tedi ärsä, ḫatunı oγlanları birlä äkin yeriŋe bardılar. Ḥak teʿālā qudaratı birle ekindügdin aḫşamqa tegi altundın çäkürgä yaγdurdı, cümläsini yıγdılar. Bir çekürgä bu ekindin qaçmış ärdi "çık ekin yerine var dedi ise, hatunu oğlanları ile ekin yerine gittiler. Hak teala kudreti ile ikindi vaktinden akşama kadar altından çekirge yağdırdı hepsini topladılar. Bir çekirge bu ekinden kaçmış idi" (NF 3348/10).

baqa aylanu turdı äkin yeriŋe tīmār qıldı äkiŋe "ekin yerine (tarlaya) bakakaldı, ekine bakım yaptı" (ME 1697).

äkin yeri "ekin yeri, tarla" (BŞSl. 44b1).

II.5. bir äkim yer "bir kerede ekilecek kadar olan yer"

Yalnızca MK'de *bīr äkim yēr* "Land of amount that can be sown at one time" MK [Dankoff-Kelly. I. 50 (DLT I: 75)] şeklinde geçen bu tamlama, bir kerede yapılacak olan işi anlatmaktadır. Bir ölçü birimi olarak da düşünebileceğimiz bu tamlama, "bir kerede ekilebilecek olan alanı yani tarlayı" kastetmektedir. Ancak MK'de verilen bilgiden bu alanın hangi ölçüde bir alan olduğu anlaşılamamaktadır. Clauson, sözlüğünde ekin maddesi içinde örneklendirdiği tamlamanın anlamını "the quantity of land which can be sown (*yubḍas*) on a single occasion" (ED 108b) şeklinde vermektedir.

[2]Özyetgin UygSB. XXXV'de *äkin* okunmuş, YamSa09'da ise *'äŋiz* şeklinde okunmuştur.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

AH: Arat, Reşid Rahmeti (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TTK Yayınları.

Ahterî Kebir/ Arapça-Türkçe Büyük Lûgat. (yayım tarihi yok) İstanbul: Meral Yayınevi.

AKT. Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar).* (Çeviren H. İ. Usta, E. Amanoğlu). Ankara: TDK Yayınları.

Alt.: Altay Türkçesi

Alt.Sl. *Altayca-Türkçe Sözlük*. (1999). (Hazırlayan E. G. Naskali, M. Duranlı). Ankara: TDK Yayınları.

Ar. Arapça

Arat, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul,

Arat, Reşid Rahmeti (1994). *Kutadgu Bilig II-Tercüme*. (6. baskı). Ankara: TTK Yayınları.

Ata, Aysu (1998). *Nehcü'l-Ferâdîs, Uştmahlarnıng Açuk Yolı. III Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Atü. Ana Türkçe

AzDSl. *Azärbaycan Dialektoloji Lügäti*. (1999). Ankara: TDK Yayınları.

AzTü. Azerbaycan Türkçesi: Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: MEB Yayınları.

Baskakov, N. A., A. İ. İnkicekova. (1953). *Hakassko-russkiy slovar'*. Moskva.

Bşk. Başkurt Türkçesi

BşkTHl. Agişiv, İ. M., E. G. Biyişev, G. D. Zeynullina vd. (1993). *Başkŏrt Tĕlĕnĕniñ Hüḏlĕgĕ*. 2 C., Moskva.

BŞSl. (Bahşayiş Lugati). Turan, Fikret (2001). *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayiş Lügati*. İstanbul: Bay Yayınları.

Bud.Man.Tü. Budist ve Maniheist Türk çevresi

CC: Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: E. Munksgaartd.

Çağ. Çağatay Türkçesi

ÇingSalar. Çinghai Salarcası: *Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao* (Xinjiang-Çinghai Salarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).

Çuv. Çuvaş Türkçesi.

ÇuvSl. Skvortsov, M. İ. (1982). *Çuvaşskogo-russkiy slovar'*. Moskva.

Dankoff-Kelly. bk. **DLT**

DLT. Kaşgarlı Mahmud (1940-1943). *Divanü Lügat-it-Türk*. I-II-III-IV (Hazırlayan Besim Atalay). Ankara: TDK Yayınları. → **MK**; **Dankoff-Kelly**

Doerfer, Gerhard (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

DTSalar. Doğu Türkistan Salarcası: *Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao* (Xinjiang-Çinghai Salarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).

Eckmann, J. (1995). *Nehcü'l- Ferâdis Cennetlerin Açık Yolu I – II.* (Metin). (Hz. S. Tezcan, H. Zülfikar), Ankara: TDK Yayınları.

ED. Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

EDAL. Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo. London-Boston: Brill Publications.

EKıp. Eski Kıpçak Türkçesi

Eren, Hasan (1979). "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkılar". *Türkoloji Dergisi* VIII: 1-28.

Etü. Eski Türkçe

Gag. Gagauz Türkçesi

GagTüSl. *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü.* (1991). (çeviren Abdulmecit Doğru, İsmail Kaynak). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gombocz, Zoltan (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.

Gül, Bülent (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri.* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. Ankara**.**

Hak. Hakaniye Türkçesi

Hal. Halaç Türkçesi: Doerfer, Gerhard, Semih Tezcan (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hor. Horasan Türkçesi: Doerfer, Gerhard, Wolfram Hesche (1993). *Chorasantürkisch, Wörterlisten, Kurzgrammatika, Indices*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

İM. Battal, A. ([1934] 1988). *İbni Mühenna Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Jıngwei, Li. (1994). *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı, Ürümçi.

KarayRPSl. Baskakov, N., A., A. Zayonçkovskogo, S. M. Şapşal (1974). *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*. Moskva.

Kar-Malk.: Karaçay-Malkar Türkçesi.

KB: Kutadgu Bilig. bk. Arat 1947, Arat 1994.

KBRSl. Tenişev, E. R., Ch. I. Sujunçev (1989). *Karaçayevo-balkarsko-russkiy slovar*. Moskva.

KhalM. Doerfer, Gerhard (1971). *Khalaj Materials*. Bloomington: Indiana University.

Kıpç. Kıpçak Türkçesi
Kırg. Kırgız Türkçesi
KırgSl. Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*. I-II, (Çeviren A. B. Taymas). Ankara: TDK Yayınları.
Kİ. Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul.
KK. Toparlı, R., M. Sadi Çöğenli, N. Yanık (1999). *El-Kavânînü'l-Külliye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
KKlp. Karakalpak Türkçesi
KKlpRSl. Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-russkiy slovar'*. Moskva.
KMalkS. Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.
KökTü. Köktürkçe
KTAM. Toparlı, R., M. Sadi Çöğenli, N. Yanık (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yayınları.
KumRSl. Bammatova, Z. Z. (1969). *Kumıksko-russkiy slovar'*. Moskva.
KzkSl. Koç, Kenan, A. Bayniyazov, V. Başkapan (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
ME. Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb, Ḫvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK Yayınları.
MK. Dankoff, Robert, and James Kelly (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşġarī. Compendium of the Turkic dialects (Diwān luġāt at-turk)*. Ed. and transl. with introduction and indices. P. 1-3. Harvard University.
MOgur. Modern Oğur Türkçesi
MOğuz. Modern Oğuz Türkçesi
Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
NevayiL. *Alişer Navåiy Asarlari Tilining İzåhli Lugati*. (1983). I, II, III, IV, Tåşkent.
NF (Nehcü'l- Ferâdis). bk. Eckmann 1995 ve Ata 1998.
Nog. Nogay Türkçesi
NogRSl. Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-russkiy slovar'*. Moskva.
OTWF. Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. Bd. 1-2, Wiesbaden, (Turcologica 7).
ÖTİL. ÄKabirov, S. F., T. A. Älikulov, S İ. İbraximov, N. M. Mämätov vd. (1981). *Özbek Tiliniŋ İzahli Lûgati*. 2c., Moskva.
Özb. Özbek Türkçesi
ÖzbHSl. *Üzbek Halk Şevalari Lugati*. (1971). Tåşkent.

Özyetgin UygSB: Özyetgin, Melek (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: Köksav.

Özyetgin, Melek (2001). *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.

Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

San.: Sanglah**:** Clauson, Sir G. (1960). *Muhammad Mahdî Xān, Sanglah a Persian Guide to the Turkish Language*. GMS, New Series XX, London.

ShōAv. Shōgaito Masahiro (1988). "Drei zum Avalokitesvara-sūtra passende Avadānas". *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*. (ed. J. P. Laut-Klaus Röhrborn), Wiesbaden: 56-99.

Sibir. Tumaşeva, G. (1992). *Slovar' dialektov sibirskix tatar*.

Siv.Bel.: 13.-14. yy. Uygur Sivil Belgeleri.

Şor. Şor Türkçesi

ŞorSl. Akalın, Ş. H., N. N. K. Tannagaşeva (1995). *Şor Türkçesi Sözlüğü*. Adana.

Tat. Tatar Türkçesi

TatSl. *Tatarça-Törkçä Süzlek*. (1997). Kazan-Mösköv.

TatRSl. *Tatarsko-russkiy slovar'*. (1966). Moskva.

TİEM73-Kök. Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v-235v 2)*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

TMEN. Doerfer, G. (1963-75). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* I-IV. Wiesbaden.

Toparlı, Recep (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. TDK Yayınları.

Trkm. Türkmen Türkçesi

TrkmDSl. Hamzayev, M. Ya., S. Altayev, G. Atayev (1962). *Türkmen Diliniŋ Sözlügi*. Aşgabat.

TS. *Tarama Sözlüğü*. (1963-1972). 6 cilt. Ankara: TDK Yayınları.

TTü. Türkiye Türkçesi

Tuv. Tuva Türkçesi

TuvaSl. Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinsko-russkiy slovar'*. Moskva.

Tü.: Türkçe

TüSl. *Türkçe Sözlük*. (1998). 9. baskı. Ankara: TDK Yayınları.

TZ. Atalay, Besim (hazırlayan). (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul.

UigSteu. Zieme, Peter (1981). "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster". Altorientalische Forschungen. 8: 237-263.

UWb. Röhrborn, Klaus (1977-98). *Uigurische Wörterbuch*. 1-4, Wiesbaden, 1: 1977, vıı+72; 2: 1979, 73-148; 3: 1981, 149-224; 4:1988, v+225-298; 5: 1996, vı+299-372; 6: 1998, v+373-446.

Uyg. Uygur Türkçesi

Warnke, Ingrid.(1983). "Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Kşanti qılguluq nom bitig". *Altorientalische Forschungen,* 10: 243-268.

Xinjiang Salarcası. *Xin-jiang-Çing-hai Sa-la-yü wei-wu-er yü ci-hui bi-jiao* (Xinjiang-Çinghai Salarca Uygurca Sözlük Karşılaştırması).

YamSA. Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte*. I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu. Osaka University Press.

Yusuf, B., M. M. Tulum (1994). *Sözlük. Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi*. İstanbul: TDAV.

YUyg. Yeni Uygur Türkçesi

YUygTüSl. Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çeviren İklil Kurban), Ankara: TDK Yayınları.

ZIEME, Peter (1980). "Uigurische Pachtdokumente". *Altorientalische Forschungen,* 7: 197-245.